

Սույն գիրքը թվայնացվել է Գրքասեր ՀԿ-ում՝ հայերենով գրականության պահպանման, հանրայնացման և ժամանակակից թվային միջավայրում հասանելի դարձնելու նպատակով:

Կազմակերպության նախաձեռնությունը միտված է հայերեն գրքերի և տեքստերի տարածմանը, ընթերցանության խթանմանը և մշակութային ոչ նյութական ժառանգության պահպանությանը՝ ապահովելով դրանց հասանելիությունը հնարավորինս լայն շրջանակների համար:

Մենք հավատում ենք, որ թվայնացումը ոչ միայն պահպանման միջոց է, այլև գիտելիքի, գրականության և մշակույթի շարունակական փոխանցման կարևոր ուղի:

Գրքասեր ՀԿ-ն գրքերը ձայնագրում և թվայնացնում է բացառապես Ձեր նվիրատվությունների շնորհիվ: Կազմակերպությանը կարող եք օժանդակել հետևյալ հղումով՝

<https://grqaser.org/hy/donate>

Ստուգված

Վրաց գրականություն, Պատմվածք, Արձակ

13+

Թարգմանիչ՝ Հովհաննես Ազուլյան

Իլյա Ճավճավաձե

Կախաղանի վրա

(փոքրիկ պատմություն)

Ամառվա կեսն էր: Դաշտերն ու սարալանջերը երաշտից խանձվել, գունաթափվել էին: Այն օրը, որտեղից սկսում ենք մեր պատմությունը, արևն այնպես անողորձաբար էր խորովում երկիրը, շուրջն այնպիսի անտանելի մի տոթ էր, որ գետինը վառվում էր թեժ թոնրի նման: Հեղձուցիչ օդից մարդ շնչասպառ էր լինում:

Անասուններն արձակած՝ գինով լի սայլերը շարքով դասավորված էին Լոճինի¹ ձորի ափին: Ձորում հոսող ջուրը երաշտից այնպես էր ցամաքել, որ հազիվ էր քչքչում քարերի միջով:

Խեղճ սայլապանները շոգից ուժասպառ՝ երեսնիվայր մեկնվել էին հենակների վրա կանգնեցրած սայլերի տակ:

¹ Լոճինի — մեծ ձոր է Թբիլիսի մոտակայքում, Կախեթի ճանապարհին:

Բոլորը քնած էին, միայն մի քանի տղաներ, անդրավարտիքների փողքերը քշտած՝ կանգնել էին լճացած մեծ փոսի ափին և փայտե ամաններով ջուր էին լցնում շոգից բերանները հազիվ բաց ու խուփ անող գոմեշների վրա, որոնք ընկղմված էին ջրի մեջ։ Մի փոքր հեռու իրար գլխի հավաքված եզները աչքերը փակ որոճում էին և պոչով քշում աներես ճանճերին։

Արևը թեքվեց ցած, ծանրացած տաք օդն սկսեց շարժվել, պապանձված շրջակայքը կենդանացավ։

Սայլապաններն աչքները տրորելով տեղներից ելան, երեսները թարմացրին ջրով ու սկսեցին անասուններին հավաքել՝ սայլերը լծելու համար։ Անասունները, հովն ընկնելուն պես, ցրվել էին այս ու այն կողմ և որոճում էին երաշտից չորացած խոտը։

«Յո՛ւ... խիո՛ւ, ա՛յ տերը մեռած...»,— գոռում էին սայլապանները ու անասուններին քշում դեպի սայլերը։

Հենց որ սայլերը պատրաստվեցին շարժվելու, և առաջընթաց սայլապանը մտրակը բարձրացրեց՝ հանկարծ ձորի բերանից դուրս եկան երկու պատանի և մոտեցան ճանապարհին։

Երկուսն էլ զինվորական մահուդե բաճկոն ունեին հագած։ Նրանցից մեկի գլխին դրված չերքեզական ահագին գլխարկն ընկել էր ականջները, և պարզ երևում էր, որ գլխարկի տերը եղել է այլ մարդ, իսկ գործածողը մեկ ուրիշն է։ Մյուսը ծածկել էր զինվորական հնածև, առանց հովարի գլխարկ։

Չերքեզական գլխարկով պատանին՝ 16—17 տարեկան կլինեք, մյուսը՝ հազիվ 14 կամ 15։ Ավագի դեմքն այնքան էլ դուրեկան չէր, նրա կարճ ու տափակ կզակը, փոքրիկ, արագաշարժ, անհանգիստ ու հաճախակի ճպվող աչքերը վկայում էին, որ այս մարդու մեջ մի չար սիրտ է թաքնված։

Կրտսերը և՛ նման է մեծին, և՛ միաժամանակ՝ ոչ. նման էր որոշ դիմագծերով, սակայն, ընդհանուր առմամբ, շատ ավելի դուրեկան էր։ Նրա սև ու խորունկ աչքերը նայում էին խոժոռած։ Հոնքերը կիտած ու ինքնամփոփ՝ նա կարծես ճիգ էր թափում զսպելու իրեն և իր ներքին խռովքը չէր ուզում որևէ մեկին ցույց տալ։

Առաջինը պատկանում էր պատանիների այն տիպին, որ եթե լավ ուղիով ընթանար, ոչ մի բանով նշանակալից չէր դառնա, իսկ եթե վատ ճամփա ընտրեր, ապա գողությունից բացի, այլ բանի ընդունակ չէր լինի։ Մինչդեռ մյուսը բոլորովին այլ տպավորություն էր թողնում դիտողի վրա։

— Բարև ձեզ,— դիմեց սայլապաններին ավագը։

— Ա՛յ, աստծու բարին ձեզ,— լսվեց պատասխանը։

— Դուք անպատճառ քաղաք գնալիս կլինեք։

— Պա՛հ, եղ ո՞նց իմացար,— հեզնանքով կանչեց սայլապաններից մեկը։

Մեծը ժպտալով և նույնիսկ քծնանքով ընդունեց հեգնանքը, մինչդեռ կրտսերը էլ ավելի կիտեց հոնքերը. նա բարկությունից բռնկվեց, բայց շուտով իրեն զսպեց:

— Կոտորվեն չար մարդիկ,— բացականչեց ավագը.— մենք Թուրքումիշայի դպրոցում էինք սովորում... մենք եղբայրներ ենք, ազնվականի զավակներ...

— Բեժան,— խստությամբ կանչեց կրտսերը և այնպիսի հայացքով նայեց եղբորը, որ վերջինիս խոսքը կիսատ մնաց: Ըստ երևույթին, մեծ եղբոր ասածը դուր չեկավ նրան, և նա բռնկվեց:

Բեժանը թեև մի պահ լռեց, բայց իսկույն շարունակեց մի փոքր առաջ ընդհատած խոսակցությունը՝ ուշադրություն չդարձնելով եղբոր վրա.

— Մենք եղբայրներ ենք, ազնվականի զավակներ: Մեր հայրը քաղաքից տասը ռուբլի ուղարկեց մեզ ու պատվիրեց. «Յենց որ տոներին ձեզ արձակեն, ռուսական մի ձիասայլ վարձեք և եկեք տուն»: Մենք էլ, ա՛յ աստված ավերի վատ մարդու տունը, մի ռուս կառապանի հետ պայմանավորվեցինք, որ ութ ռուբլով մեզ քաղաք տանի: Փողը տվինք ու ճանապարհ ընկանք: Ճանապարհին մեր կառապանը մի գինետուն մտավ, հարբեց, մեզ ցած նետեց կառքից, ինքը ետ դարձավ՝ մեզ կիսաճամպին թողած: Իսկ մեր իրերն ու ութ ռուբլին էլ հետը տարավ ավազակը:

Կրտսերն այլայլվեց, մեջքը դարձրեց դեպի սայլապաններն, ու իր եղբայրը անիմաստ կերպով շուրջը նայեց, ապա սկսեց մայր մոնող արևը դիտել:

— Բաժաներով զարդարված չուխաս տարավ հետը, և ի՛նչ չուխա. . . հիսուն ռուբլի արժեք,— նորից սկսեց մեծ եղբայրը,— բայց չուխայի մասին էլ էնքան չեմ մտածում, ջհանդամը թե տարավ. գնաց հինը՝ կլինի նորը. մեր հայրն ունևոր մարդ է:

Կրտսերն իր խռովահույզ դեմքը դարձրեց եղբոր կողմը և զայրացած բացականչեց.

— Բեժան, բավական է, լռի՛ր...

Նրա ձայնի մեջ լսվում էր և՛ բարկություն, և՛ աղերսանք:

Բեժանը դրան ուշադրություն չդարձնելով՝ առաջվա պես շարունակեց:

— Երկու օր է անոթի ենք. շատ վատ բան արեց մեզ անխիղճ կառապանը, ու հիմի չգիտենք, թե ինչ անենք օտար երկրում:

— Էս ի՛նչ եմ լսում, տե՛ր աստված,— ասաց մի ծեր սայլապան,— ոնց թե՛ օտար երկրում... թյուրքերի մե՞ջ եք, ի՛նչ է... սա քրիստոնյա Վրաստանն է, ձեզ հաց էլ կուտեցնենք, գինի էլ կիմեցնենք ու մի լավ քեֆ էլ կանենք: Ամոթ վատ մարդուն, որ չխղճաց ու ձեր մեղքի տակ ընկավ, թե չէ, ձեզ ի՛նչ կարող է պատահել: Էնպես տանենք հասցնենք քաղաք, որ քամի էլ չդիպչի ձեզ:

Կրտսերի հոնքերը բացվեցին, մռայլված դեմքի վրա մի տեսակ բավականություն նկատվեց: Նա պարզապես ապշել էր. կարծես առաջին անգամ էր հանդիպում մարդկային բարեսրտությանը, ուստի և զարմանում էր:

Ծերունին բացեց խուրջինը, մեկական հաց տվեց նրանց ու տկճորից մի շիշ գինի լցրեց, դրեց առաջները:

— Վա՛յ ինձ, Պետրեհս,— նորից սկսեց ծերունին,— մեր օրհնված երկրում լեզգին էլ չի մեռել սովից, ու դուք ինչի՞ եք վախենում: Դե՛, կերեք, տղերք: Չնեղանաք էս տեսակ աղքատ հյուրասիրությունից, համա էս գիշեր ձեզ էն տեսակ ոչխարի խորովածներ ուտեցնեմ, որ թագավորի բերանի ջուրը գնա:

Պետրեն երկուսին էլ իր սայլին նստեցրեց, առաջընթաց սայլապանը ճոճեց մտրակը, և սայլերի քարավանն առաջ շարժվեց՝ չոր ճանապարհի վրա փոշու ամպեր բարձրացնելով:

Նույն օրը երեկոյան սայլապանները քաղաքի ծայրին արձակեցին սայլերը, մանավանդ որ մուլն էր արդեն, իսկ անասուններին քաղաքում պահելու համար պետք էր որոշ ծախսեր կատարել: Խարույկ վառեցին, նստեցին շուրջը: Պետրեն իր փոքրիկ հյուրերի համար խորոված պատրաստեց և, ըստ հնարավորին, նրանց հյուրասիրեց:

Ընթրիքն ավարտելուն պես հոգնած սայլապանները մեռածի պես փռվեցին գետնին ու քուն մտան: Անասնապահներն էլ եզներին քշեցին դաշտ՝ ամբողջ գիշեր արածելու և իրենք էլ մնացին նրանց հետ: Պետրեն պատանիների տակ իր յափնջին փռեց ու ասաց.

— Ազնվականի զավակներ եք, մեզ նման չոր գետնին պառկելու սովոր չեք:

— Տղաները պառկեցին: Պետրեն էլ ոչ այնքան հեռու ձգվեց գետնին ու մեռածի նման քուն մտավ:

Լույսը նոր էր բացվել: Սայլապանները տեղից ելան, սակայն մեր Պետրեն իր հյուրերին իրենց տեղերում չտեսավ: Նայեց դեռ ու դեն, բայց նրանց հետքն էլ չկար:

— Վա՛յ, խեղճ Պետրե,— բացականչեց ծերունին, երբ համոզվեց, որ տղաներն անհետացել են,— տե՛ս, ինչպե՛ս խաբեցին ինձ՝ էս հասակիս մարդուն ու կորան... անպատճառ բան էլ տարած կլինեն...

Պետրեն ձեռքը տարավ դեպի գրպանները... երկուսն էլ կտրած էին: Բարի ծերունին դառնորեն ժպտաց.

— Էս հասակիս մարդուն խաբեցին թալանեցին էն ծծկերները,— ասաց Պետրեն ժպտալով, բայց հպարտությունը խոցված:— Տեղն է ինձ. եղ ո՞նց տարավ քունս, որ չիմացա, թե ի՞նչ կատարվեց: Ա՛յ անիծվի էս ծերությունը: Չէ, բանս բուրդ է, մեծ տղաս զուր չի ասում, թե՛ «Ա՛յ հայրիկ, ծերացել ես, պրծել, հեռու տեղ գնալու համար սայլապանություն անել չես կարող»: Ու ահա հաստատվեց, որ իսկապես անպետք եմ: Իսկ ես դեռ հույս ունեի Կաղզվան գնալ՝ աղի: Է՛հ... քավթառեցի, անպետքացա: Ամոթից ո՞նց երևամ մերոնց... սայլապան մարդու, գինու սայլով քաղաք գնացողին թալանեցին: Եվ էն էլ ո՞վ... ծծկեր երեխեքը: Գրպանս կտրեցին, գրպանս. վա՛յ իմ թշվառ գլխին:

— Շա՛տ տարան,— հարցրեց սայլապաններից մեկը:

— Երեք ռուբլի հիսուն կոպեկ,— ասաց Պետրեն,— բայց դարդս Էդ հո չի՞, ա՛յ որդի, դրա համար ո՞վ է մտածում: Ես ամիթը ես ո՞նց ուտեմ, ո՞նց դիմանամ Ես ցավին. անզոր երեխան ինձ թալանի՞... ա՛յ, ի՛նչն է ինձ անհանգստացնում: Ով իմանա, պիտի ծիծաղի, պառավս Էլ չի խնայի, նա Էլ ձեռ կառնի ինձ: Հարևաններն Էլ հո հոգիս կհանեն: Ախր, քնած-քնած ես ո՞նց կտրել տվի գրպանս: ՉԷ՛, հենց որ վրացին ռսի գդակ դրեց գլխին, նրա բանը խարաբ Է:

Պետրեն թափ տվեց գլուխն այնպիսի մի ժպիտով, կարծես թե հանաքի էր ուզում տալ այս դեպքը, բայց ներքուստ շատ էր ամաչում պատահածից:

II

Անցավ չորս տարի:

Գարնան սկիզբն էր: Պետրեն, առաջվանից ավելի ծերացած, գալիս էր քաղաք՝ ջրաղացի քարեր գնելու: Բայց ինչպե՛ս էր գալիս: Նույն ինքնահավանությամբ, ինչպես առաջ, բայց հիմա նրա հպարտության պատճառն ուրիշ բան էր: Նրան պատահած վերոհիշյալ դիպվածից հետո նա թողել էր սայլապանությունը:

— ՉԷ՛, տեսնում եմ, որ Էլ պետք չեմ գա,— դառնությամբ ասում էր երբեմն իր որդուն:

Այժմ նրա գինու սայլին նստել էր իր անդրանիկ տղան: Սայլապանները քարավանի առաջնությունը նրան Էին հանձնել, նրա սայլին էր տեղավորված ճամփորդական աքաղաղը²: Դեպի որդին ցուցաբերված այս հարգանքը Պետրեի սիրտը լցնում էր հպարտության զգացումով: Անսահման ուրախացած նա մտածում էր. «Գյուղ վերադառնալուն պես պառավիս Էլ կուրախացնեմ մեր տղայի փառքով»:

Պետրեն քաղաքում մնաց մի քանի օր: Քարավանի անդամներից ամեն մեկն Էլ ինչ-որ գործեր ուներ և դեռ ոչ ոք չէր շտապում տեղից շարժվել: Վերջապես որոշեցին, այդ օրը վերջալույսին մոտ՝ ճանապարհ ընկնեն գյուղ: Պետրեն ջրաղացի համար գնած քարերը բարձեց սայլին ու բերեց իջևանը: Կեսօր էր արդեն: Պետրեն մտածեց. «Մի բան, որ գործ չունեմ, արի գնամ Հավլաբարի հրապարակը, տեսնեմ մարդիկ ի՛նչ են խոսում, աշխարհում ի՛նչ կա, ի՛նչ չկա:

2 Հնում, երբ գյուղացիները սայլերով հեռավոր ճանապարհորդություն Էին կատարում, սայլերից մեկում տեղավորում Էին մի աքաղաղ, որը ծառայում էր որպես ժամացույց և զարթեցնում էր ճամփորդներին: Աքաղաղը, սովորաբար, պիտի գտնվեր առաջին սայլում՝ ի նշան այն հարգանքի, որ վայելում էր քարավանի առաջնորդը, այսինքն, առաջին սայլապանը, որպես ճանապարհը լավ իմացող, զգաստ ու վստահելի անձնավորություն (Ծանոթ. հեղինակի):

Հրապարակը, ըստ սովորականի, խռնված էր մարդկանցով: Տարբեր տեղերում խուճբ-խուճբ կանգնած էին մարդիկ և նրանց աղմուկ-աղաղակը տարածվում էր չորս կողմ:

Պետրեն միացավ այս խմբերից մեկին, ուզեց իմանալ աղմուկի պատճառը: Այստեղ նա տեղեկացավ, որ կեսօրվա թնդանոթի արձակման ժամին Մախաթա սարի վրա ինչ-որ մարդու կախաղան պիտի բարձրացնեն: Պետրեն նման բան երբեք չէր տեսել: Այնտեղ գնալու շատ մեծ ցանկություն զգաց:

— Կյանքումս լավ ու վատ օրեր շատ եմ քաշել ու շատ բան տեսել, արի մի էս էլ տեսնեմ:

Ասաց ու հետևեց Մախաթա գնացող մարդկանց: Մախաթայում ժողովուրդը խռնվել էր ճանճի նման: Վերին ծայրում կախաղան էին սարքում, շուրջը զորք էին կանգնեցրել: Առջևի լայնարձակ հրապարակն ազատ էր մարդկանցից. ոչ ոքի մոտ չէին թողնում: Պետրեն նայեց իր շուրջը, տեսավ մարդկային այս բազմությունը՝ թե՛ կին, թե՛ տղամարդ, ու շատ զարմացավ:

— Ասենք թե՛ տղամարդիկ ինձ նման եկել են էս թամաշեն տեսնելու, բա էս կնանկոնց գլխին ի՞նչ աստված է խռովել, որ էսքան հավաքվել ու իրար գլխի են թափվել: Ի՞նչ սրանց գործն է էս տեսակ բաները:

Ի վերջո հաստատապես վճռեց, որ սա ուղղակի աչքակապություն է, մարդկանց խաբելու համար սարքված խաբուսիկ մի խաղ:

«Սա էլ վատ խաղ չի,— մտածեց Պետրեն,— էսպես ավելի լավ է, թե չէ կենդանի մարդուն կախելն ի՞նչ տեսնելու բան է: Կատու հո չի՞, որ վերցնես ու կախես. ինչ ուզում է լինի, վերջ ի վերջո մարդն էլ աստծու ստեղծած է: Հենց դրա համար էլ էսքան կնիկ է հավաքվել էստեղ. ախր կնկա աչքն անկշտում է ամեն տեսակ աչքակապուկի համար... Մի հարցնող լինի, թե ի՞նչ օգուտ տեսավ էն հայրը, որ ինձ խաբեց, թե մարդ պիտի կախեն, կարելի է կարծում էր, թե գյուղացի եմ ու շուտ կխաբվեմ: Ասենք խաբվեցի, հետո՞ ինչ: Թամաշեն գոնե կտեսնեմ. . . Հախ աստծու որ գիտենայի, թե էս տեսակ խաբեբայություն պիտի լինի, կարելի է բոլորովին էլ չգայի: Պա՛հ, պա՛հ... էսքան էլ մեղքի սիրահա՛ր լինի մարդ...»:

Հանկարծ ինչ-որ մեկը ձայն տվեց. «Բերո՛ւմ են, բերո՛ւմ են»: Պետրեն ետ նայեց ու տեսավ մի խուճբ զինվորների, որոնք բերում էին ռուսական շինելում փաթաթված ինչ-որ մեկի:

— Դե՛, Պետրե...— խրատում էր ինքն իրեն Պետրեն:— Չհիմարանաս, չխաբվես սատանից, ինչ որ էստեղ կատարվում է, ճիշտ չկարծես... բոլորը խաբեբայություն է, տես, որ հետո վրեղ չծիծաղեն, չասեն, թե գյուղացի էր, խաբվեց:

Համենայն դեպս առաջ անցավ, որ մոտիկից տեսնի: Մարդկանց դես հրեց, դեն հրեց ու բավական մոտեցավ: Հենց այդ ժամանակ նրա մոտով անցան զինվորները՝ իրենց հետ տանելով շինելավոր մարդուն:

— Ա՛յ աստված պատժի սրանց,— ասաց ինքն իրեն Պետրեն,— կասես իսկական զինվորներ լինեն, ո՞նց էլ հազցրել ու հրացաններ բռնել էլ սովորեցրել են, է՞... ի՞նչ ասես, որ չես հնարի ես քաղաքի մարդիկ: Մի տե՛ս, թե ռուսների էլ ինչքան նման են ես զինվորները:

Այս մտածմունքի մեջ էր Պետրեն, երբ հանկարծ նրա աչքովն ընկավ շինել հագած երիտասարդը: Դա հազիվ 20—21 տարեկան լիներ, նոր ելած բեղ մորուքով: Չափից դուրս գունատ դեմքը մեռելի արտահայտություն էր ստացել: Պետրեի սրտում ինչ-որ կասկած ծագեց:

— Ես տղայի երեսն ինչ-որ մի տեսակ ծանոթ ե, տե՛ր աստված, հիշեցրու ինձ. երանի որտե՞ղ եմ տեսել:

Բայց իզո՛ւր... ո՛չ մի կերպ չկարողացավ հիշել:

— Էհ, քաղաքի տղաներից է երևի,— մտածեց Պետրեն, — իջևաններում օրական հազար մարդ է դուրս ու տուն անում, ո՞վ գիտի, գուցե էնտեղ եմ տեսել ու միտքս պահել: Բայց տես, թե ոնց է գույնը գցել, կասես իսկապես պիտի կախեն: Ամենամեծ օյինբազը հենց սա է, որ կա: Չէ՛, մեկ է, ինձ խաբողը չեք:

— Վա՛յ քո մորը, վա՛յ քո մորը...— ասում էին կանայք,— ի՞նչ ջահել տղա է եղել:

Այս բացականչությունը Պետրեին զարմացրեց:

— Ա՛յ, որ ասում են, թե կնկա մազը երկար ու խելքը կարճ կլինի, շա՛տ ճիշտ է,— մտածեց Պետրեն.— տես, թե ինչ շուտ խաբվեցին, է՞... համա, ո՞վ գիտի, կարելի է ինձ, գյուղացու են ուզում հիմարի տեղ դնել: Դե՛, քեզ տեսնեմ, Պետրե, զգույշ կաց, չհիմարանաս, ես հասակումդ ամիթով չմնաս:

— Ի՞նչ էիր ուզում, ա՛յ անբախտ,— ասում էր չարսավով փաթաթված մի կին,— կապրեիր կարգին ու ես օրի չէիր հասնի: Վա՛յ քո մորը, անբախտ տղա:

— Ո՞նց չէ, զոռ տուր լեզվիդ,— ասում էր մտքում Պետրեն,— ես էլ հավատացի, ա՞յ...

— Է՛դ ասա, է՞... համա մարդու ճակատին ինչ գրած է, էն կլինի,— պատասխանեց երկրորդ կինը.— խեղճի ճակատագիրն էլ երևի էդ էր: Դա հո կմեռնի ու կգնա, համա վա՛յ դրա դժբախտ ծնողներին, ինչ զուլում կրակի մեջ են ընկնելու խեղճերը: Աստված, դու փրկի ամեն քրիստոնյայի ես օրից...

— Վա՛հ,— ասաց մտքում Պետրեն,— կարծես բոլորը խոսքը մեկ են արել, գնամ հեռանամ էստեղից, թե չէ մեծ ամիթ կուտեցնեն ինձ ես պոչավոր սատանաները:

Ասաց ու տեղը փոխեց:

Գնաց միացավ մի ուրիշ խմբի, որտեղ նույնպես շատ կանայք կային: Մեկ մտածում էր. «Արի սիրտ անեմ ու հարցնեմ, թե ես ինչ խաբար ե», մինչդեռ մի ուրիշ ձայն կարծես ասում էր. «Ամիթ է, կծիծաղեն վրադ»:

— Վա՛յ, ինչ ջահել է եղ քամբախտի տղան,— ասաց կանանցից մեկը,— խեղճի օրը դեռ չուսացած՝ էսպես շուտ պիտի մթնի:

— Ա՛խ, հիմի ո՛նց է երվում դրա մոր սիրտը: Տեր աստված, եղ տեսակ օրի չարժանացնես մեզ,— ավելացրեց մյուսը և ձեռքով զարկեց կրծքին:

«Է՛... Ես արդեն չեղավ,— ասաց մտքում Պետրեն մի փոքր վիրավորված:— Կարծես թե Ես ժողովուրդը Էլ բան ու գործ չունի ինձ գովացնելու բանի Է: Եսպես շուտ ո՛նց խոսքը մեկ արին Ես մարդիկ: Ինչ լավ էր, որ մարդու բան հարցրի, թե չէ՝ ձեռ կառնին, հա՛ ...»:

Այսպես էր մտածում Պետրեն և կարծում էր, թե իսկապես այս ժողովուրդը հավաքվել է նրան ծաղրելու և հիմարացնելու նպատակով, ուստի սրանցից Էլ փախավ ու մի այլ տեղ ընտրեց, կարծելով, որ այստեղ նա իրեն ապահով պիտի զգա:

III

Հենց այդ պահին շինել հագած պատանուն մոտ բերին կանգնեցրին կախաղանի տակ: Նրա մի կողքին կանգնեց քահանան, իսկ մյուսին՝ ինչ-որ մի պաշտոնյա: Նրանց հետևում կանգնած էր դահիճը՝ կարմիր բլուզը հագին:

— Չէ՛, ո՛նց որ տեսնում եմ, քահանան Էլ է խելքը կորցրել,— փնթփնթաց՝ Պետրեն.— անպատճառ տերտեր կլինի, թե չէ իսկական քահանան Ես տեսակ բան լայեղ չէր անի: Բայց ո՞վ է Ես կարմիր բլուզով մարդը, չլինի՞ դա Է ամենամեծ օյինբազը:

Պաշտոնյան հանեց ինչ-որ մի թուղթ ու կարդաց:

«Ես Էլ երևի կախարդների աղոթքն Է,— մտածեց Պետրեն.— չէ՛, անպայման ջարդու պիտի անեն, ա՛յ կտեսնենք: Զիչ Էլ սպասեմ, ամեն բան կիմանամ»:

Դրանից հետո քահանան ինչ-որ բան ասաց շինել հագած պատանուն: Պետրեն ականջները սրեց, նույնիսկ ոտքերի մատների վրա բարձրացավ, բայց քանի որ հեռու էր կանգնած, ոչինչ չկարողացավ լսել:

Պատանուց շինելը հանեցին և սպիտակ, երկար մի շապիկ հագցրին, որը նրան ծածկեց գլխից մինչև ոտքերը:

Կարմիր բլուզ հագած դահիճն ուղղեց կախաղանի վերևում ամրացրած հանգույցը, սանդուղքը հենեց սյանը, ապա դարձավ դեպի դժբախտ դատապարտյալը, ձեռքով առաջ հրեց նրան, սանդուղքով վեր բարձրացրեց և դեպի իրեն ձգեց հանգույցը՝ պատրաստվելով պատանու վիզը զցել:

Ժողովուրդը քարացավ, մարդկանց սրտերը կարծես դադարեցին բաբախելուց:

Դահիճը դատապարտյալի գլուխն անցկացրեց հանգույցի միջով, սանդուղքը ոտքերի տակից դուրս քաշեց և ձեռքով հրեց:

Խուլ ու ծանր մի հառաչանք դուրս թռավ բոլորի բերանից:

Թշվառ պատանին ձգվեց, սկսեց օրորվել ու թալրտալ և դեռ երկար ժամանակ ջղածգաբար ցնցում էր ոտքերը:

— Թեկուզ մինչև առավոտ էլ դես ու դեն գցես ոտքերդ, միևնույն է, չե՛մ հավատա,— մտածում էր Պետրեն:

Բայց ահա ժողովուրդը, որ մի րոպե առաջ սարսափից քարացել էր, նորից սկսեց աղմկել: Լսվեցին նույնիսկ կատակի բացականչություններ:

Շուտով ամբոխը ցրվեց: Բոլորը շարժվեցին դեպի տուն, գոհունակության զգացումով լցված, որ կարողացան տեսնել մարդկային հոգին հուզող այս ամոթալի տեսարանը:

Պետրեն նայեց շուրջը, տեսավ, որ այլևս ոչ ոք չկա: Հեռացել էր նաև զորքը: Կախաղանի մոտ մնացել էր երկու պահակ միայն: Դահիճը, փոխելով կարմիր բլուզը, նույնպես հեռացավ:

Պետրեն ապշել էր:

«Ա՛յ քեզ բան...— շնջաց նա. բոլորովին էլ դուր չեկավ ինձ էս խաղը:— Բա ախր ոտքերն էս ու էն կողմ էր գցում: Ասենք, ի՞նչ մի դժվար բան է որ... Երկաթի լարից չէի՞ն կարող սուտի ոտքեր շինել: Մի խոսքով, դատարկ բան էր, զուր տեղը ժամանակս կորցրի: Ավելի լավ չէ՞ր լինի մնալի իջևանում ու մի լավ քնեի:

«Ասենք, ինձ խաբեցի՞ն... բա էսքան ժողովուրդը ո՞նց թռցրեց խելքը: Չլինի՞ թե իսկապես կախեցին... գոնե մի մարդու հարցնեի: Համա չէ... իզուր պիտի ծիծաղեին վրաս: Մենակ մի բան չհասկացա. բա ժողովուրդն ինչի՞ էր ծիծաղում: Թե որ իսկապես կախեցին, բա էն անիծվածները քարի սի՞րտ ունեին, որ ոչ մեկի աչքից մի կաթիլ արցունք էլ չթափվեց: Ինչ ուզում է լինի, աստծու ստեղծած մարդ էր, կատու հո չէ՞ր... Համա զարմանալին էն է, որ էսքան շատ կնիկ էր հավաքվել էստեղ»:

Սարսափելի մի կասկած համակեց նրան:

Այժմ նա միմիայն այն էր մտածում, որ մի կերպ իմանա, թե ինչ կատարվեց այստեղ: Պատրա՞նք էր արդյոք, թե պատանուն իրոք կախեցին:

Ճիշտն ասած, սկզբում խաբելն ավելի էր ճնշում նրան: Աչքակապությունը ինչո՞ւ պիտի կեղծիքն իբրև ճշմարտություն ցույց տար նրան, այդ հասակի մարդուն: Իսկ եթե ճշմարտությունը ստի վերածվեր, այդ դեռ ոչինչ, դրա հետ ավելի հեշտությամբ կհաշտվեր մեր Պետրեն: Բայց այնուամենայնիվ նա շատ էր ցանկանում ճշմարտությունն իմանալ:

Նա փափագում էր հասնել որևէ մեկին և հարցնել: Նույնիսկ մի քանի անգամ փորձեց իրագործել իր մտադրությունը, սակայն ամեն անգամ կանգ էր առնում, մտածելով. «Էդ տեսակ բան չանեմ, թե չէ՝ կծիծաղեն վրես: Չէ՛, ավելի լավ է, ես իմ խելքով շարժվեմ»:

Այս մտքերով տարված՝ գնում էր Պետրեն դեպի Հավլաբարի իջևանները:

Ճանապարհին մի գինետուն տեսավ, որտեղից նրա ականջին հասան աղմուկի ձայներ:

— Արի մի ներս մտնեմ,— վճռեց Պետրեն.— կիմանամ, թե ինչ են ասում Էսորվա պատահածի մասին ու հետո էլ մի քիչ բան կուտեմ, թե չէ՝ առավոտից մի կտոր չեմ դրել բերանս:

Ներս մտավ, պահանջեց կես շիշ գինի, մի կտոր ձուկ և, անկյունում տեղավորվելով, սկսեց ուտել:

Պետրեն հենց նոր էր նստել, երբ, ասես նրան հետապնդելով, գինետուն մտավ յափնջու մեջ փաթաթված մի պատանի: Վերջինս թանաք-գրիչ, թուղթ պահանջեց ու կոթնելով կանգնակին՝ սկսեց գրել: Պետրեն մի անգամ էլ ուշադրությամբ նայեց նորեկին: «Տե՛ր աստված,— մտածեց նա,— որտե՞ղ եմ տեսել էս տղային»:

Մինչդեռ տղան, առանց գլուխը բարձրացնելու, շարունակում էր գրել: Բավական ժամանակ անցավ: Պետրեն բոլորովին անտեսել էր իր ուշանալը և, տղային խիստ զննողաբար դիտելու հետ մեկտեղ, այնքան դանդաղ էր ծամում կտորները, որ մինչև երեկո էլ չէր կարողանա իր նախաճաշն ավարտել: Նա աշխատում էր տղային հիշել և աչքը չէր կտրում նրանից:

Արևն արդեն բավական թեքվել էր դեպի ցած, մինչդեռ Պետրեն տղայի ու լինելը չպարզելուց տարակուսած՝ տեղից չէր շարժվում: Վերջապես, տեսնելով որ էլ ճար չկա, վեր կացավ, մոտեցավ կանգնակին, խանութպանին հասանելիքը վճարեց, աչքի տակով մի անգամ էլ նայեց տղային և դուրս գալով խանութից՝ լուռ դիմեց դեպի Հավլաբար:

Մինչև իջևանը դեռ ահագին ճամփա ուներ անցնելու, երբ հանկարծ մեկը ձեռքը դիպցրեց ուսին: Պետրեն դեմքը շրջեց և տեսավ յափնջու մեջ փաթաթված, բարձրահասակ, գլխարկը մինչև աչքերը քաշած քիչ առաջվա պատանուն:

— Ահա վերցրու էս նամակը,— ասաց պատանին և նրա ձեռքը մի թուղթ կոխեց,— եթե ինքդ կարդալ չգիտես, մեկ ուրիշին կարդացրու, լավ լսիր: Էսորվա պատահածի մասին նամակից կիմանաս:

Այս ասելուն պես պատանին անմիջապես շրջվեց ու հեռացավ: Նա թեթև քայլերով էր գնում, սակայն այնքան արագ, որ մեր Պետրեն վազելով էլ չէր կարողանա նրան հասնել: Շշմած ծերունին այնքանը միայն կարողացավ հաջողացնել, որ հեռացողին ձայն տվեց.

— Ա՛յ տղա, ո՞վ ես, անունդ գոնե ասա...

— Նամակը կասի ամեն ինչ, նամակը,— կանչեց յափնջավորը և այլևս ետ չնայելով՝ անհետացավ:

Պետրեն նոր միայն հիշեց, որ մի փոքր առաջ, այնտեղ՝ կախաղանի մոտ, մի ինչ-որ յափնջավոր երիտասարդ անընդհատ հետապնդում էր իրեն և, ուր էլ որ տեղափոխվում էր, անմիջապես բուսնում էր կողքին:

— Ճիշտն ասած, ես էն ժամանակ ևեթ հասկացա, որ էստեղ մի բան կա, — ասաց ինքն իրեն Պետրեն, — ոնց որ թխականն իր ճուտերին մտիկ կտա, էնպես էլ նա էր իմ չորս բոլորը պտույտ գալիս. նա էլ յափնջավոր էր, դրա նման գլխարկը մինչև աչքերը կոխած: Կա՛, չկա, հենց նույն տղան էր:

Երկար նայեց նամակին, հետո գրպանը դրեց ու ափսոսանքով ասաց.

— Ա՛խ, երանի կարդալ գիտենայի: Նա ինձ ասաց, որ էսօրվա պատահածի մասին նամակից կարող եմ իմանալ: Չի՞նի՞ թե խաբում է: Բայց ո՞ւմ... Թե խաբի, իրեն կխաբի, ինձ ի՞նչ: Նա գնաց ու ինչքան էլ ուզենա, չի կարող ինձ ձեռ առնել:

IV

Պետրեն ավելի արագացրեց քայլերը և ուզում էր թույլ առաջ հասնել Հավլաբարի իջևանները: Այլևս համբերել չէր կարողանում, ուզում էր թույլ առաջ իմանալ, թե ինչ է գրված նամակում: Պետրեի տղան կարդալ գիտեր. նա սովորել էր գյուղի քահանայի մոտ:

— Ի՞նչ երկարեց ես անտեր ճամփեն, — մտածում էր նա, — գնում եմ, գնում ու չեմ կարողանում հասնել:

Վերջապես Պետրեն տեղ հասավ: Քրտիկնքն առատորեն թափվում էր դեմքի վրայով, հոգնածությունից հագիվ էր շունչ քաշում: Նայեց այս ու այն կողմ, տեսավ ոչ ոք չկար: Սայլապանները ցրվել-գնացել էին շուկաները, ամեն մեկը տան համար մի բան ուներ առնելու: Պետրեն խիստ դուր եկավ, որ իջևանում մարդ չկար, դուր եկավ մանավանդ այն պատճառով, որ տղան պիտի որ իջևանում մենակ լիներ, քանի որ դուրսն առանձնապես որևէ գործ չուներ: Եվ իսկապես, տղային գտավ պատշգամբի սովերում պառկած-քնած: Անմիջապես զարթնեցրեց:

— Վե՛ր կաց, մի ես նամակը կարդա՛, — ասաց Պետրեն և նամակը մեկնեց տղային:

Տղան աչքերը տրորեց, ճմկոտացու նամակը ձեռքն առավ:

— Որտե՞ղ գտար, հայրի՛կ, — հարցրեց տղան:

— Գտա, չե՛ մի... գալիս էի ու ձեռքս կոխեցին, — պատասխանեց Պետրեն՝ ավելորդ համարելով ուրիշ բան ասել:

Տղան բացեց նամակը, և ծրարի միջից թղթադրամներ թափվեցին: Հայր ու տղա շշմեցին՝ չհասկանալով, թե սա ի՞նչ բան է: Տղան ուզում էր դրամները հաշվել, բայց հայրը բարկացավ և համբերությունը հատած՝ հրամայաբար ասաց.

— Ի՞նչ դրա ժամանակն է. կարդա, տեսնեմ, թե ինչ է գրված: Զիչ է մնում սիրտս բերնիցս դուրս գա, էլ համբերել չեմ կարողանում:

Տղան սկսեց կարդալ.

«Այն երիտասարդին որ կախեցին՝ իմ եղբայրն էր»...

— Ի՞նչ...— կարդալն ընդհատել տվեց ահաբեկված Պետրեն և այդ գույժից սփրթնեց.— կախեցի՞ն... Ուրեմն, էն խաբարը ճիշտ էր... բա ժողովուրդն ինչո՞ւ էր էնպես ուրախանում... կարդա, կարդա. ա՛խ, երանի չտեսնեի...

— Ինչե՞ր ես ասում, հայրիկ,— շփոթված հարցրեց տղան,— ինչո՞ւ ես եղպես շշկված ու անիմաստ խոսում:

— Կարդա՛, ասում եմ քեզ, է՛ս գիտեմ, թե ինչ եմ խոսում,— ասաց Պետրեն խռովահույզ ու սրտամորմոք: Խեղճ ծերունին ամբողջովին դողում էր՝ տենդից բռնվածի պես:

Տղան տարուբերեց գլուխը: «Տեսնես էս ի՞նչ է պատահել հորս»,— մտածեց նա ու շարունակեց կարդալ.

«Մեր հայրը մի խեղճ ազնվական էր: Երբ նա մեռավ, մենք՝ երկու եղբայրներս, դեռ փոքր էինք: Մեր մայրը շուտով ամուսնացավ քաղաքում ծառայող մի ուրիշ ազնվականի հետ:

Մորս նոր ամուսինը մեր հորից մնացած կալվածքը, ճիշտ է, փոքր, բայց այնքան, որ կարող էր մեզ բավարարել, խլեց, ծախեց ու մեզ թողեց չոր գետնին: Քանի դեռ փոքր էինք, մեր օրերը գյուղում էինք անցկացնում՝ անտեր-անտիրական, մինչդեռ իրենք քաղաքում էին ապրում: Երբ գալիս էին գյուղ, մեզ խեղճերիս ծեծում-սպանում էին, կաշիներս պլոկում: Մերկ բոբիկ, սոված-ծարավ թափառում էինք գյուղամիջում՝ անխնամ, անօգնական: Տան սպասավորը մե՛զ էր ծեծում, խորթ հայրս էր՝ մե՛զ էր ծեծում, բոլորը, ովքեր միայն կարող էին՝ մե՛զ էին նեղացնում: Ճիշտ է, օտարները խղճում էին մեզ՝ թշվառ որբերիս, սակայն ոչ մի տեղից օգնություն չկար: Հետո արդեն, երբ մի փոքր մեծացանք, խորթ հայրս հեռացրեց մեզ իրենից և հանձնեց Թուրքումիշայի զինվորական դպրոցը: Կրակից, դուրս եկանք, բոցի մեջ ընկանք: Ռուսական հայիոյանքներով ապականեցին մեր ետևերը, հոգիներս հանեցին ծեծով ու պատժով: Համբերում էինք, բայց էլ չդիմացանք: Փախանք այնտեղից: Անցանք մեր գյուղը, սպասավոր տղաները մեզ մեր տնից դուրս արին, չթողեցին նույնիսկ գիշերել: Եվ ահա երկու անօգնական որբեր, անհաց, անփող, անօթևան ու անհույս, զրկված բարեկամ-ազգականներից՝ դուրս եկանք այս լայնարձակ աշխարհը: Ո՞ւմ սիրտը կցավեր մեզ համար: Մենք օտար էինք բոլորին, բոլորը՝ մեզ: Ճանապարհ ընկանք դեպի քաղաք՝ զայրացած ու ամբողջ աշխարհի վրա ցասումով լցված: Թշնամացանք անօրեն աշխարհի հետ, թշնամացանք խորթ հոր, մոր, վատի, լավի, քեզ և ուրիշների հետ: Մենք փոքր էինք, թեև բոլորն էլ տեսնում էին, թե ինչպես են մեզ կողոպտում օրը ցերեկով, բայց ոչ ոք մեզ չկարեկցեց, ոչ ոք մեզ չուզեց օգնել, մեր դատը պաշտպանել: Բոլորն էլ մեր մեղքի տակ ընկան. ոչ միայն մեր խորթ հայրը, այլ դուք բոլորդ մեզ կողոպտեցիք, դուք բոլորդ թունավորեցիք մեր կյանքը: Քանի դեռ կենդանի եմ, բոլորիցդ վրեժ կլուծեմ և երբ այլևս չեմ լինի, այնտեղ բոլորս ասածուն տանք մեր պատասխանը:

«...Հիշո՞ւմ ես, սրանից չորս տարի առաջ, Լոճինի ձորի ափին, սայլերն արձակած՝ հանգստանում էինք: Հիշո՞ւմ ես, որ ձեզ երկու պատանի մոտեցան: Նրանք մենք էինք, երկու օրվա անոթի եղբայրներս: Իմ դժբախտ եղբայրը, որին Բեժան էի անվանում, շատ սուտումուտ բաներ ասաց ձեզ այն ժամանակ... Ես վրդովվում էի, անհարմար էի զգում, չէի կարողանում այդ բոլորը տանել, բայց ոչինչ անել չէի կարող: Իմ անբախտ եղբայրը չափից դուրս կամակոր էր, աստված թող ների ինձ համար միակ թանկագին էակի հանցանքը, թող ների իմ հարազատ, իմ միս ու արյուն, իմ միակ կարեկից ու պաշտպան եղբորը: Այսօր իմ աչքով տեսա, թե կատվի ձագի նման նրան ինչպես կախեցին... Մի՞թե այս բանը կարող եմ ներել աշխարհին, քանի դեռ կրում եմ մարդ անունը, քանի չեմ դադարել շնչելուց:

«Դու այն ժամանակ մեզ պատսպարեցիր: Զո բարեսրտությունը իմ հոգում կարծես լույսի մի ճառագայթ վառեց, քո գորովայից վերաբերմունքը ինձ համարյա գերեց: Ամբողջ գիշեր ես չեմ քնել, աչքիցս քունը փախավ, թեև շատ էի հոգնած: Երբ եղբայրս վեր կացավ և սկսեց գրպաններից կտրել, վախից մազերս բիզ-բիզ կանգնեցին, ես ձայն չհանեցի, չհանգարեցի նրան: «Թող կտրվի, որտեղ բարակ է»,— մտածեցի ես,— նա էլ է մեր կողոպտիչը, թե որ նա մարդ լիներ, չէր թողնի, որ մեզ թալանեն»:

«Կողոպտեցինք քեզ ու քաղաք եկանք: Այստեղ մեղքն ու վարձքն ավելի ազատ են իրենց զգում: Երկուսի առջևն էլ լայնարձակ ճանապարհ է փռված: Դրանից հետո օր չի անցել, որ մարդու չկողոպտեինք: Ով հանդիպեց, բոլորին էլ վճարել տվինք մեր կորուստը: Սրանով էինք պահպանում մեր գոյությունը, մեր խոցված դառնացած սրտերը սրանով էինք հովացնում: Բայց, այնուամենայնիվ, մենք չբավարարվեցինք, նվում էր մեր սիրտը, ձգտում էր մի այլ բանի, ոչ մի կերպ չէր հաջողվում մեր ատելությունը մեղմել:

«Երկու տարի սրանից առաջ այնպես պատահեց, որ կարծես բախտը ինքն առաջնորդեց մեզ դեպի մեր խորթ հոր տունը: Մայրս այն ժամանակ գյուղումն էր, ամուսինն էր ուղարկել: Երկու եղբայրներս գիշերով հարձակվեցինք, սրախողխող արինք մեր ատելի խորթ հորը, ուզում էինք տունն էլ ավերել, բայց չհասցրինք, ոստիկաններն իմացան և անմիջապես ամբողջ տունը շրջապատեցին: Ես մի կերպ ազատվեցի, բայց իմ դժբախտ եղբայրը ծուղակն ընկավ ու բռնվեց: Շարունակությունը քեզ արդեն հայտնի է: Այսօր աչքովս տեսա, թե ինչպես իմ միևնույն եղբորը, իմ միակ պաշտպանին կատվի ձագի պես կախեցին: Դուք կանգնել դիտում էիք որպես հանդիսատեսներ, իսկ ես նայում էի, ու սիրտս կտոր-կտոր էր լինում... Ձեզանից ոչ մեկին չեմ մարսեցնի այս բանը... Բոլորդ պիտի փոխհատուցեք իմ կորուստը: Զանի դեռ կենդանի եմ, եղբորս վրեժը կառնեմ: Ատում եմ աշխարհը ու ևս առավել մարդկանց: Վերջնականապես քանդեցի մեր միջև գոյություն ունեցող կամուրջը. Ես միայնակ՝ մնացի մի ափին, դուք բոլորդ՝ մյուս ափին: Ես իմ ճանապարհը համարում եմ ճիշտ ճանապարհ: Արդար եմ, թե մեղավոր՝ չգիտեմ, միայն այն գիտեմ, որ ես սրտումս մի վերջին երակ ունեի և նա էլ այսօր կտրվեց կախաղանի վրա: Սրանով վերջնականապես կտրվեցի աշխարհից: Մնա՛ս բարով... Եթե երբևիցե ցանկանաս ինձ տեսնել, եկ և ինձ էլ եղբորս նման կախաղանի վրա կտեսնես: Դա է իմ վերջը:

«Զգիտեմ ինչո՞ւ, բայց սիրտս ձգտում էր քո առջև բացվելու: Ահա սիրտս բացեցի, ու կարծես մի սար ուսերիցս ընկավ:

«Քո երեք ռուբլի հիսուն կոպեկը վերադարձնում եմ տասնապատիկ չափով: Քո բարեսրտությունը, որը կարծես լույսի ճառագայթ վառեց իմ սրտում և համարյա ինձ գերեց, դեռ մինչև այժմ առկայծում է հոգուս մեջ՝ որպես մոխիրների տակ թաքնված խանձողը: Գիտեմ, դա էլ կհանգչի: Մի՞թե դու էլ իմ խորթ հոր ընկերը չես, մի՞թե իմ միակ եղբորը դո՛ւ ևս չկախեցիր, չհասցրիր նրան կախաղանի»:

Տղան ապուշ կտրած նայեց հորը: Պետրեին սառը քրտինք էր պատել:

— Ախր, ես ինչո՞վ եմ մեղավոր,— հառաչանքով ու սարսուռով բացականչեց ահաբեկված Պետրեն: Խեղճն ամբողջ մարմնով դողում էր:

Եվ իսկապես, ինչո՞վ էր ծերունի Պետրեն մեղավոր...